

סוסיתא ותחומה חידושים בתום 18 שנות מחקר

אוניברסיטת חיפה מוזיאון הכט

סוסיתא ותחומה חידושים בתום 18 שנות מחקר

מוזיאון הכט
HECHT MUSEUM

סוסיא ותחומה חידושים בתום 18 שנות מחקר

עורך הגיליון המיוחד: מיכאל איזנברג
חברי המערכת המדעית לגיליון המיוחד: ארתור סג"ל, דני שיאון, אורית פלגברקת
מערכת מכמנים: גדעון פוקס, עדי ארליך, עינת עמבר-ערמון
מרכזת המערכת: פרי הראל

עריכה לשונית נוסח עברי: ישראל רונן
עיצוב: נגה מזרחי
הדפסה: דפוס מילניום אילון בע"מ

המעוניינים לפרסם במכמנים מתבקשים לפנות למערכת לקבלת הנחיות
כתובת המערכת: מוזיאון הכט, אוניברסיטת חיפה
שד' אבא חושי 199, הר הכרמל, חיפה 3498838
טל' 04-8257773
plivne@univ.haifa.ac.il
<http://mushecht.haifa.ac.il/michmanim/michmanim.aspx>

שער עברי: רמת הר סוסיא והכנרת ממערב (צילום מ' איזנברג)
שער אנגלי: הר סוסיא, נחל עין־גב החותר למרגלותיו והכנרת ממערבו. מבט לכיוון דרום (צילום מ' איזנברג)

תוכן עניינים

שונית נטר־מרמלשטיין פתח דבר	4
מיכאל איזנברג דבר העורך	6
מיכאל איזנברג סוסיתא בתום 18 עונות חפירה	7
ארתור סג"ל תוכניתה ונופה העירוני של סוסיתא הרומית	25
נטע וקסלר ושמואל מרקו רעשי אדמה היסטוריים בצפון ישראל והשפעתם על היפוס־סוסיתא	35
הנדריק ברון ואורן זינגבוים מצודת הרוקאד - מצודה הלניסטית בדרום הגולן	46
מיכאל איזנברג דמותה הצבאית של סוסיתא - ממצודה תלמית לפוליס סלאוקית	57
ארלטה קובלבסקה ומיכאל איזנברג בתי מרחץ רומיים בסוסיתא ובדקפוליס	70
יניב שאואר מטבעת העיר אנטיוכיה היפוס (סוסיתא)	81
מיכאל אזבנד כלי חרס מצויים מהתקופה הרומית מחפירות סוסיתא	89
תקצירים בעברית של המאמרים באנגלית	109
אדם פאזוט מחקר גיאוגרפי־מרחבי של תחום אנטיוכיה היפוס מהתקופה ההלניסטית ועד התקופה הביזנטית	
מארק שולר המבן הצפון־מזרחי והנצרות בסוף העת העתיקה בהיפוס־סוסיתא	

איור 1: בית המרחץ הדרומי, תצלום אוויר לכיוון צפון (יולי 2016, צילום ש' מגל).

בתי מרחץ רומיים בסוסיתא ובדקפוליס

ארלטה קובלבסקה ומיכאל איזנברג

המכון לארכיאולוגיה ע"ש זינמן, אוניברסיטת חיפה

arleta.kow@gmail.com; aizen@research.haifa.ac.il

מבוא

בית מרחץ רומי טיפוסי כלל מערכת של אולמות (או חדרים) ובהם מידות חום שונות: חדר פושרים (tepidarium), חדר חמים (caldarium) וחדר קרים (frigidarium). לאולמות אלה נלוו חדרים נוספים דוגמת המלתחות (apodyterium), רחבה לאימוני הגוף (palaestra) ולצידה לעיתים בריכת שחייה קטנה (natatio) וחדר עיסוי בשמנים (destrictarium/unctorium). החללים חוממו באמצעות תנור שהחדיר חום לחלל שבין שתי רצפות (hypocaustum). הרצפה העליונה (suspensura), שעליה נהנו המתרחצים מחום, נשענה על סדרה של עמודונים (pilae). שרידיה של רצפה כפולה זו הם סימן ההיכר הארכיאולוגי המובהק ביותר לבית מרחץ רומי (Nielsen 1990: 1-8; Yegül 1992: 33-40).

בתי מרחץ במזרח הרומי

ראשוני בתי המרחץ הציבוריים בסגנון רומי הופיעו בערי המזרח הרומי בראשית המאה הא' לספירה. הם נבנו מטעם העיר או שלטונות הפרובינקיה, וכן כיוזמה פרטית כדי להדגיש את זיקתו של הבונה לתרבות הרומית, בדומה לבתי המרחץ בארמונותיו של הורדוס (Netzer 1999; Hoss 2012: 263; Nielsen 1990: 96, 117). בשיאה אומצה תרבות הרחצה הרומית במזרח, על כלל מאפייניה, בידי קבוצות אתניות שחיו באזור ובהן היהודים.² מן המאה הב' לספירה היו בתי מרחץ בסגנון רומי

תרבות הרחצה הייתה מעמודי התווך של התרבות הרומית. בתי המרחץ הציבוריים היו חלק מן הנוף העירוני בעולם הרומי, הן במערב והן במזרח, ובכלל זה במרחב הדקפוליס. שלושה בתי מרחץ זהו בסוסיתא ובחפירות באתר. בית המרחץ הדרומי הוא היחיד שחלק ניכר משטחו נחפר. תוכניתו, שיטת בנייתו ועיצובו קפדניים בדומה לבתי מרחץ רבים במרחב, אך עם כמה מאפיינים הייחודיים לו.

תרבות הרחצה בעולם הרומי

הגרפיטו שעל קיר בפורום העיר תימגאד (אלג'יריה) מבטא היטב את מרכזיותה והטמעתה של תרבות הרחצה כחלק מחיי היומיום ברחבי האימפריום: "לצוד, לרחוץ, לשחק, לצחוק – אלה הם החיים!" (Ihm 1890: 238, No. 40).

תרבות הרחצה הרומית שואבת אומנם חלק ממרכיביה מזו היוונית, שבה היה נהוג לשטוף את הגוף בתום אימון גופני, אך זו הרומית התפתחה באופן שונה לחלוטין מהמאה הא' לפנה"ס ואילך.¹ מכלולי בתי המרחץ הציבוריים בעולם הרומי היו לחלק מתרבות הפנאי והעינוג של האזרח הרומי. הם היו מכלולי בנייה מהודרים, שבהם היה כמעט כל אדם יכול להרשות לעצמו לבלות ולהירגע בתום יום עבודה (Fagan 1999: 12-39, 75-78; Yegül 2010: 11-19).

1 להרחבה על אודות המעבר מתרבות הרחצה היוונית אל זו הרומית ראו Fagan 2001; Yegül 1992: 48-91.

2 לדוגמה: "כל עיר שאין בה עשרה דברים הללו אין תלמיד חכם רשאי לדור בתוכה, בית דין מכין ועונשין וקופה של צדקה... ובית הכנסת ובית המרחץ... ומלמד תינוקות" (בבלי, סנהדרין יז ע"ב). לניתוח מפורט ראו Eliav 2010.

עברו שלב בנייה מחדש בתקופה הביזנטית, ואילו שבעה נבנו במאה הד' לספירה או אחריה.

בתי מרחץ אלה נבדלים בשטחם, ממאות בודדות של מ"ר (לדוגמה בית המרחץ הדרומי בניסה-סקיתופוליס, 55: Peleg 2004) ועד למעלה מ-15,000 מ"ר (לדוגמה בית המרחץ המזרחי הגדול בגרסה, 62: Lepaon 2008). תוכניתם של בתי המרחץ שונה ומגוונת - רבים מהם תוכננו ונבנו במגבלות השטח הקיים, שהכתיב גם את התפתחותם בנוף העירוני, בדומה לבית המרחץ הדרומי בסוסייתא שיתואר להלן. במקרים בודדים כלל בית המרחץ חצר אימונים או סטווי עמודים. ברבים מבתי המרחץ התגלו בתי שימוש ציבוריים (latrinae).⁵

בתי המרחץ בדקפוליס נבנו כמבני אבן איתנים בבניית גזית איכותית באבני הבזלת והגיר המקומיות, תוך שימוש נרחב בקמרונות ובכיפות. ברבים מהם העמודונים שנשאו את הרצפה הכפולה של חדר החמים בנויים לבנים רבועות או עגולות, ואומנות מלבני חרס גדולות יותר צמודות לקירות ונושאות את הבריכות המחוממות. דוגמה לכך יש בבית המרחץ הדרומי בסוסייתא ובזה המרכזי בגרסה (Blanke 87: 2015). עמודונים מבזלת, שהם בבחינת חריג, יש בבית המרחץ המרכזי בגדרה (Holm-Nielsen et al. 1986: 225).

החלל הפנימי של אולמות בתי המרחץ עוטר בעושר רב - הרצפות והקירות צופו בדרך כלל באריחי שיש, ויש שהרצפות עוטרו בפסיפסים, והקירות בציורים וכיור (דוגמה לכך בבית המרחץ הדרומי בסוסייתא, להלן). האולמות עוטרו לעיתים באמנות פיגורטיבית במלאכת כיור ובפסלי שיש, אך רק במקרים מעטים נותרו שרידים של ממש מהעיטור, כגון אלה שבבית

לתופעה שכיחה תחילה בערים ולאחר מכן גם בעיירות שבפרובינקיות המזרחיות (Hoss 2005: 98-95; Nielsen 1990: 98-95).³

בערים גדולות נבנו בתי מרחץ ציבוריים גדולים ומפוארים (thermae), שחלקם לא נפלו במידת ההדר מאלה שברומא עצמה. דוגמה לכך היא בית המרחץ הדרומי בבוצרה, סוריה (Broise 2002). עם זאת, מרבית בתי המרחץ היו קטנים וצנועים יותר (balnea) והשתדלו להעניק לרוחץ חווית רחצה מענגת ועשירה עד כמה שיכלו. בתקופה הביזנטית נבנו בתי מרחץ גם כחלק ממכלולי הבנייה במזורים (Tzaferis 2014). רבים מבתי המרחץ המשיכו לשמש גם בתקופה האסלאמית הקדומה. במהלך המאה הז' לספירה חל שינוי בתרבות הרחצה, והחל להתפתח החמאם כתחליף לבתי המרחץ הרומיים-ביזנטיים. תרבות הרחצה הרומית כאירוע חברתי משותף בחללים מחוממים נשמרה, אך באה לידי ביטוי בסגנון אדריכלי שונה (Hoss 2005: 96; Nielsen 1990: 339-349; Yegül 1992: 181-182). (Yegül 2010: 181-182).

בתי מרחץ בדקפוליס

בסקרים ובחפירות התגלו בערי הדקפוליס כ-20 בתי מרחץ: שישה בגרסה-גרש (Blanke 2015; Lepaon 2008), שלושה בגדרה (Hoss 2005: 141-142), שלושה בניסה-סקיתופוליס (Mazor 1999), שלושה בסוסייתא, שניים בפלה (Smith and Day 1989), אחד בקנתא (Ertel 2015), אחד באבילה (Mare 1994) ואחד בפילדלפיה (Segal 1988: 10). מן המכלולים הללו, 13 נבנו בתקופה הרומית, והקדומים ביותר - בסוף המאה הא' לספירה.⁴ עשרה מבתי המרחץ

3 לדוגמה מהגליל המערבי ראו Abu Raya 2013.

4 לדוגמה, בית המרחץ המרכזי בפלה (Smith and Day 1989: 18).

5 בתי שימוש ציבוריים נמצאו למשל בבית המרחץ המרכזי בגרש (Blanke 2015: 100) ובזה המזרחי בניסה-סקיתופוליס (Mazor 1999: 300).

איור 2: בית המרחץ הדרומי. תצלום מיושר הכולל סימון החללים המרכזיים ותפקודם (פוטוגרמטריה א' גרשטיין).

הדרומי". השני נבנה בצמוד לדקומוס מקסימוס, כ־50 מ' ממזרח לפורום. זה האחרון טרם נחשף, אך נערכה בו חפירת בדיקה מצומצמת ואפשר בנקל להבחין על פני השטח בבריכת השחייה ובמתקני מים נוספים (Segal 2014: 75; Tsuk forthcoming). אם לשפוט על פי מיקומו המרכזי בנוף העירוני, ייתכן שבית מרחץ זה היה המרכזי בעיר בתקופה הביזנטית. השרידים על פני השטח רומזים על היותו מהתקופה הביזנטית, אך אין לדעת אם קיים שלב בנייה מוקדם יותר.⁶

המרחץ המזרחי בגרסה (Friedland 2003) או בזה המזרחי בניסה־סקיתופוליס (צפרייר ופרסטר תשנ"ה: 94-101; Mazor 1999: 299).

בתי המרחץ בסוסיתא

לפחות שני בתי מרחץ ציבוריים הוקמו בסוסיתא על רמת ההר (איזנברג 2017: אורים 6-8). בית מרחץ אחד נבנה בצמוד לחומה הדרומית של העיר, במרכז של המצוק הדרומי, ולכן כונה "בית המרחץ

6 בערים רבות בית המרחץ ממוקם סמוך לפורום. לדוגמאות ראו Sperber 1998: 58.

איור 3: השטח המרכזי מערבי של בית המרחץ הדרומי. מבט לכיוון דרום-מזרח (צילום מ' איזנברג).

המרחץ. בית המרחץ משתרע עשרות מטרים לכיוון צפון-מערב לאורך האוכף, והוא ככל הנראה חלק ממתחם פולחני שנבנה באוכף של סוסיתא בתקופה הרומית (מאה ב' לספירה) (איזנברג 2017: 19-22). מיקומו של המתחם סמוך לדרך העתיקה המעפילה ממזרח הכנרת לכיוון סוסיתא וערי סוריה במזרח, מעלה אפשרות שבית המרחץ שימש לא רק את תושבי העיר, אלא גם את תושבי כפרי האזור ואת הסוחרים שעברו בדרך.

בית המרחץ הדרומי

בית המרחץ הדרומי התגלה במהלך מחקר ביצורי סוסיתא בשנת 2005 (Segal and Eisenberg 2005: 13) ומאז נחפר בעונות חפירה רבות.⁸ מכלול בית המרחץ

במהלך החפירות, בצדו המערבי של אוכף סוסיתא, מחוץ לחומות העיר, נתגלו שרידיו של בית מרחץ ציבורי נוסף (איזנברג 2017: איורים 6, 8, 19)⁷ עד כה נחשף רק חלק מזערי מבית המרחץ הגדול הזה – נחשף חלק של אולם עגול במתארו, שכונה "מגדל האומגה" בשל צורת מגדל הבזלת האיתן שהכיל שרידים של עמודוני חרס רבועים ואומנות באתרם, שרידי חוליות צנרת חרס להולכת חום (tubuli) ושרידי מתקן מטויח, שייתכן ששימש כבריכה קטנה. שרידים אלה מאפשרים לזהות את האולם כחדר החמים. בצמוד וממערב, נחשף חלקו של אולם מרוצף ברצפת פסיפס. נדמה כי אולם זה ו"מגדל האומגה" שייכים לאותו חדר החמים של בית

7 חפירות מצומצמות בהיקפן נעשו בשטח זה בעונות החפירה המרכזיות בשנים 2014-2017.

8 החפירות נערכו בראשותם של א' סג'ל ומ' איזנברג במסגרת רישיונות חפירה של רשות העתיקות: G-34/2005, G-17/2006, והיתרי חפירה מטעם רשות הטבע והגנים: 1118/05, 1245/06, 1478/07, 1636/08, 1970/10, 2546/11, 2793/12, 3009/13, 4071/14, 5113/15, 6005/16. משנת 2013 א' קובלבסקה מנהלת שטח חפירה זה.

איור 4: צידו המזרחי של אולם III. אומנות ועמודונים העשויים לבני חרס כחלק מרצפת החמים הכפולה. קיר הבזלת והפתח הקרוע בו שייכים לשלב הראשון של המכלול עת שימש כבסטיון (צילום מ' איזנברג).

איור 5: שרידי אומנות ועמודוני חרס כחלק מרצפה כפולה מחוממת באולם V. מעל למפלס אומנת הלבנים ניתן להבחין בסדרת רצפות המבטלת את השימוש בחלל ומעליה בשני ספים העשויים אבן גיר (צילום מ' איזנברג).

נבנתה רצפה מרוצפת באריחי שיש. באולם II נוסף קיר תמך צמוד לקיר מרכזי קיים. המרווח הצר שנוצר בין הקירות הכיל מילוי ובו ממצא עשיר (L.1973), המספק לנו תיארוך לשלבי השיפוץ. נתגלו כאן עשרות כלי חרס, למעלה מ-150 נרות שמן ושברי כיור רבים, כולם מתוארכים לאמצע המאה הג' לספירה (איורים 8, 10; Eisenberg and Jastrzębska 2010: 47). נתגלו כאן גם חלקיו של תבליט עשוי בעבודת כיור ומציג דמות מיתולוגית, ככל הנראה

תוכנן ונבנה בהתאם למגבלות המצוק, החומה הדרומית והבסטיון (איורים 1-3):⁹ בבניית בית המרחץ נעשה שימוש רב בקירות הגזית האיתנים מבזלת של הבסטיון, וחלק מן הרצפות והאולמות נבנו אל תוך חלליו בעת שזה יצא מכלל שימוש במהלך המאה הב' לספירה (איור 4; Eisenberg 2014: 8-10; Eisenberg 2016: 101-111). מיקום המכלול על גבי המצוק הדרומי העניק למתרחצים שפע קרני שמש שחדרו מבעד לחלונות מדרום ומדרום-מערב, ונוף פנורמי אל הכנרת והגליל המזרחי.

שמונה מחללי בית המרחץ זהו עד כה (איור 2). בארבעה מהם (I, III, V ו-VI) זוהתה רצפה כפולה כחלק מחדר חמים או פושרים (איורים 2-6). שניים מהחללים (IV ו-VIII) שימשו חדרי תנורים (praefurnia; איורים 3, 7). אולם II כולל בריכה (מידותיה הפנימיות 7.5x3 מ' ועומקה 1.20 מ'). ייתכן שזהו חדר הקרים, אך טרם זנחנו את הסברה הראשונית לפיה זוהי רחבת אימונים קטורה, מוקפת עמודים, וברירת שחייה קטנה לצידה (איורים 8-9). אולם I שייך לחלק הלא מחומם של המכלול, וייתכן שזה היה חדר הקרים. אולם VII טרם נחפר דיו כדי לעמוד על אופיו. בשלב זה של החפירה ניכר שהחללים המחוממים רבים באופן ניכר בהשוואה לאלה הקרים. בהמשך החשיפה נצפה לאתר את חדרי הקרים ואת רחבת האימונים (palaestra). במכלול בגודל הזה צפוי למצוא גם חדר מלתחות. מיקומם של חדריים קרים ממזרח לאולמות החמים מרמז שנאתר את החללים החסרים ממזרח לשטח החפירה הנוכחי.

שלבי הבנייה

שני שלבי בנייה לפחות מובחנים בבית המרחץ. החללים המחוממים עברו שינויים אחדים וניכר שוני בצורה ובמידות לבני החרס של עמודוני הרצפה הכפולה ושל צנרת הולכת החום. אולם III עבר שינוי ניכר לאחר שנהרסה הרצפה הכפולה ועל שרידיה

9 הבסטיון - מערך הגנה מעובה, 50 מ' אורכו ו-10 מ' רוחבו, שנבנה לאורך המצוק הדרומי. הבסטיון שימש בסיס למכונות השיגור של מגיני העיר ונבנה בתקופה הרומית הקדומה, ככל הנראה במאה הא' לספירה.

איור 7: צידו המזרחי של הכבשן באולם IV. מבט לכיוון מערב (צילום מ' איזנברג).

איור 6: צידו המערבי של אולם V. ניתן להבחין בשכבות השרופות של הרצפה הכפולה המחוממת ומעל סדרת רצפות מאוחרות יותר המכוסות בקריסת הקמרון. מבט לכיוון דרום (צילום מ' איזנברג).

איור 8: אולם וברכה II. מבט לכיוון מערב (צילום מ' איזנברג).

איור 10: ראשית החפירה במילוי בין שני קירות אולם II - 1973L. מבט לכיוון צפון (צילום מ' איזנברג).

איור 9: חלקה המזרחי של הבריכה באולם II. ניתן להבחין בריצוף השיש, הטיח האדמדם שכיסה חלק מן הקירות, בשני גרמי המדרגות, בתעלת ניקוז פתוחה חלקית ומימינה באבן המעוצבת בדירוג. מבט לכיוון צפון-מזרח (צילום מ' איזנברג).

מבחינת כלל העדויות שהצטברו עד כה אנו יכולים לתארך את זמן הקמת בית המרחץ למחצית השנייה של המאה ה'ב' לספירה. סמוך לאמצע המאה הג' ככל הנראה עבר בית המרחץ סדרת שינויים ושיפוצים. בית המרחץ חדל לתפקד לא יאוחר מראשית המאה ה'ד'. אין אנו יודעים את הסיבה להפסקת תפקודו. הסברה שיש לקשור זאת לרעש האדמה של שנת 363 התבררה כשגויה מאחר שבתוך אחד מחללי הרצפה הכפולה וההרוסה, שנחתמה ברצפות טיח אחדות, נתגלו מטבעות מהמחצית הראשונה של המאה ה'ד'. גם מתחת לקריסת אבני הקמרון נתגלו מטבעות וממצא קרמי המאוחרים מרעש האדמה האמור. עם זאת, אין בכך כדי לבטל את האפשרות שרעש זה היה אחת הסיבות המרכזיות להפסקת השימוש בבית המרחץ. זמן קצר מתום הפסקת השימוש בבית המרחץ החל שימוש משני בחלק מן החללים שבו, ונבנו בו מבנים פשוטים. גם מבנים אלה ניטשו בטרם הקריסה הגדולה של קירות וקמרונות בית המרחץ, כפי שעולה מהיעדר ממצא תמים תחתיהם. מיעוט הממצאים מקשה לתארך את הקריסה הסופית שחתמה את מכלול בית המרחץ, אך מן הממצא שהתגלה מעל הרצפות ברור שהדבר התרחש בתקופה הביזנטית, לא לפני סוף המאה ה'ו'. ייתכן שרעש האדמה של שנת 749 הוא שהחריב כליל את המכלול.

את הרקלס עוטה את עור האריה הנימאי (איור 11; איזנברג 2016: 11-13; Erlich forthcoming). כן נתגלו בין עיי החורבות של הקירות שני חלקי פסל עשויים שיש לבן: האחד שבר של יד אוחזת במטה, והשני רגל ימין שרירית שעונה אל גזע עץ. בהיעדר סממנים ייחודיים לא ניתן לזהות את הדמות המפוסלת (איור 12).

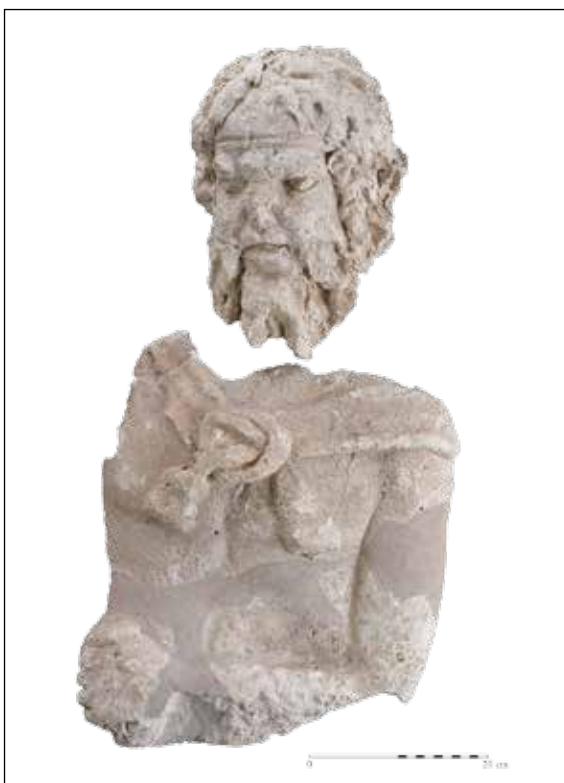
רצפות בית המרחץ וקירותיו צופו באריחי שיש וגיר במגוון סוגים וגוונים. חלקם עברו שלבי שיפוצים הניכרים בהשלמות לא אחידות של אריחי השיש או של כיסוי השיש בסטוקו. במהלך חשיפת בריכת השחייה, הצמודה לאולם II, נחשפה אבן גיר מעוצבת באופן מדורג ותמוה (איור 9). נדמה שהיא שימשה מגלש מים דקורטיבי בעת שהמים זרמו על גבי המדרגות ומילאו הבריכה. מתחת לאולם II נחשפה חלקית תעלה כפולה, זו מעל זו. מתעלה זו, שאורכה כ-3 מ', הועלה ממצא עשיר, שכלל 150 מטבעות, קוביות משחק מעצם ושברי נרות חרס (Segal 2008: 23). מספר המטבעות הגדול וקוביות המשחק מרמזות על פעילות חברתית שהתקיימה בבית המרחץ (Whitmore 2013: 3). הממצאים מייצגים את השלב האחרון בחיי המכלול, כאשר תעלות הניקוז לא נוקו עוד. המטבעות תוארכו לפרק הזמן שמסוף המאה ה'ב' לספירה ועד אמצע המאה ה'ד' (Segal 2008: 23; Berman 2008: 146-149).

מסקנות

בית המרחץ הדרומי בסוסיטא הוא מבתי המרחץ הבודדים ששימושם לא נמשך אל תוך התקופה הביזנטית. תוכניתו ואופן בנייתו ייחודיים בשימוש הנרחב שנעשה במבנה הבסטיון הרומי שקדם לו והשתתתו לאורך המצוק הדרומי. עם זאת, המכלול מאופיין בתוכנית אולמות ועיטור בהתאם לנהוג בבתי מרחץ רומיים ציבוריים. עוד בטרם הושלמה החפירה של המכלול נהיר כי בית המרחץ בסוסיטא מעיד גם הוא על תרבותה הרומית ועל חיי היומיום של אזרחיה במאות הראשונות לספירה, עת הייתה סוסיטא בשיא שגשוגה. שטחו של בית המרחץ הדרומי השתרע על פני 950 מ"ר לפחות. נכון לקיץ 2016, כ־65 אחוזים משטח המכלול נחפרו. זהו בית מרחץ בינוני בגודלו בהשוואה לבתי המרחץ של העולם הרומי.

בחינת בתי המרחץ בערי הדקפוליס האחרות מעלה תמונה דומה לזו שבסוסיטא. הבילוי בבית המרחץ היה לחלק בלתי נפרד מהסגנון הרומי שאומץ בכל הפולייס בדקפוליס. תרבות רחצה זו נמשכה ברציפות וללא שינוי ניכר בתקופה הביזנטית. בעוד חומרי הבנייה ולא אחת גם שיטות הבנייה הן מקומיות, הרי בכל הנוגע לתוכנית המכלול ולעושר עיטורו, כל אלה לא נפלו מבתי מרחץ רומיים מהודרים במרכז האימפריום.

על מחקר בתי המרחץ בדקפוליס להתמקד בשנים הבאות בבחינת מיקום האולמות ותפקודם, וכן בזיהוי חומרי הבנייה ושיטות הבנייה – כל זאת כדי להבהיר את השינויים שחלו בבתי המרחץ, לזהות היבטים כרונולוגיים ומרחביים ואת זיקתם של בתי המרחץ למכלולי הבנייה העירוניים הסמוכים.¹⁰

איור 11: שבריו המרופאים של תבליט מפוסל בכיור המייצג אולי את הרקלס (רפאות א' ירמולין, צילום מ' איזנברג).

איור 12: שבר פסל שיש של רגל שרירית שנתגלה בין אבני הקמרון שקרס באולם V (צילום מ' איזנברג).

10 לדוגמה, בית המרחץ המרכזי בגרש (Blanke 2015) ונתונים ראשוניים המאפשרים ראשיתה של השוואה בין בתי מרחץ מפרובינקיות ערביות וסוריות (Fournet 2012).

- איזנברג, מ' (2016). סוסיתא-היפוס: מפוליס רומית בדקפוליס לעיירה אומיית דועכת, מחידושי עונות החפירה האחרונות (2012-2015), *קדמוניות* 151: 2-17.
- איזנברג, מ' (2017). סוסיתא בתום 18 עונות חפירה, *מכמנים* 27: 7-24.
- צפריר, י' ופרסטר, ג' (תשנ"ה). חפירות משלחת האוניברסיטה העברית בבית-שאן בשנים 1980-1994, *קדמוניות* 107-108: 92-116.
- Abu Raya, R. (2013). Kabul (A), *Excavations and Surveys in Israel* 125 (http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail_eng.aspx?id=2207).
- Berman, A. (2008). Coins Catalogue. In: Segal, A., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., Schuler, M., and Eisenberg, M., *Hippos-Sussita – Ninth Season of Excavations*, Haifa: 143–162.
- Blanke, L. (2015). Washing the Masses, Washing the Self: An Architectural Study of the Use and Development of the Central Bathhouse in Gerasa, *Syria* 92: 85–104.
- Broise, H. (2002). Les thermes sud. In: Dentzer, J.-M., Blanc, P.-M., and Fournet, T. Le développement urbain de Bosra de l'époque nabatéenne à l'époque byzantine: bilan des recherches françaises 1981–2002, *Syria* 79: 93–98.
- Eisenberg, M. (2014). Military Architecture. In: Segal, A., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., Schuler, M., and Eisenberg, M., *Hippos-Sussita of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations 2000–2011*, Vol. I, Haifa: 87–127.
- Eisenberg, M., and Jastrzębska, E. (2010). The Southern Bathhouse. In: Segal, A., Schuler, M., and Eisenberg, M., *Hippos-Sussita Eleventh Season of Excavations*, Haifa: 44–48.
- Eliav, Y.Z. (2010). Bathhouses as Places of Social and Cultural Interactions. In: Hezser, C. (ed.), *The Oxford Handbook of Jewish Daily Life in Roman Palestine*, Oxford: 605–622.
- Erlich, A. (forthcoming). Stucco Relief Depicting a Mythological Figure. In: Eisenberg, M., Burdajewicz, M., and Schuler, M., *Hippos-Sussita of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations 2000–2011*, Vol. II, Haifa.
- Ertel, Ch. (2015). Thermen. In: Freyberger, K.S., Ertel, Ch., Tacke, K., and Hatoum, H. (eds), *Kanatha von Hellenistischer bis Spätantiker Zeit*. Band I: *Die Heiligtümer. Orte der Herrschaft und Urbane Kommunikationszentren* (Damascener Forschungen 16), Darmstadt: 289–306.
- Fagan, G.G. (1999). *Bathing in Public in the Roman World*, Ann Arbor.
- Fagan, G.G. (2001). The Genesis of the Roman Public Bath: Recent Approaches and Future Directions, *American Journal of Archaeology* 105(3): 403–426.
- Fournet, T. (2012). The Ancient Baths of Southern Syria in their Near Eastern Context. In: Kreiner, R., and Letzner W. (eds), *SPA Sanitas Per Aquam. Tagungsband des Internationalen Frontinus-Symposiums zur Technik- und Kulturgeschichte der antiken Thermen, Aachen 18.–22. März 2009*, Leuven: 327–336.
- Friedland, E.A. (2003). The Roman Marble Sculptures from the North Hall of the East Baths at Gerasa, *American Journal of Archaeology* 107(3): 413–448.
- Holm-Nielsen, S., Nielsen, I., and Andersen, F.G. (1986). The Excavations of Byzantine Baths in Umm-Qais, *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 30: 219–232.
- Hoss, S. (2005). *Baths and Bathing. The Culture of Bathing and the Baths and Thermae in Palestine from the Hasmoneans to the Moslem Conquest* (BAR International Series 1346), Oxford.
- Hoss, S. (2012). From Rejection to Incorporation: The Roman Bathing Culture in Palestine. In: Kreiner, R., and Letzner, W. (eds), *SPA Sanitas Per Aquam. Tagungsband des Internationalen Frontinus-Symposiums zur Technik- und Kulturgeschichte der Antiken Thermen, Aachen 18.–22. März 2009*, Leuven: 259–264.
- Ihm, M. (1890). Römische Spieltafeln. In: *Bonner Studien. R. Kekule gewidmet*, Berlin: 223–239.
- Lepaon, T. (2008). Les édifices balnéaires de Gerasa de la Décapole: premières observations, *Syria* 85: 51–70.

- Mare, W.H. (1994). The 1992 Season of Excavations at Abila of the Decapolis, *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 38: 359–365.
- Mazor, G. (1999). Public Baths in Roman and Byzantine Nysa-Scythopolis (Bet She'an). In: DeLaine, J., and Johnson, D.E. (eds), *Roman Baths and Bathing. Proceedings of the First International Conference on Roman Baths, held at Bath, England, 30 March – 4 April 1992* (JRA Supplementary Series 37), Portsmouth: 293–302.
- Netzer, E. (1999). Herodian Bath-houses. In: DeLaine, J., and Johnson, D.E. (eds), *Roman Baths and Bathing. Proceedings of the First International Conference on Roman Baths, held at Bath, England, 30 March – 4 April 1992*, Portsmouth: 45–55.
- Nielsen, I. (1990). *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, Aarhus.
- Peleg, M. (2004). A Late Roman-Byzantine Bathhouse at Bet She'an, *'Atiqot* 46: 55–81.
- Segal, A. (1988). *Town Planning and Architecture in Provincia Arabia* (BAR International Series 419), Oxford.
- Segal, A. (2008). Bathhouse Adjacent to the South Wall (SWL-I). In: Segal, A., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., Schuler, M., and Eisenberg, M., *Hippos-Sussita – Ninth Season of Excavations*, Haifa: 22–25.
- Segal, A. (2014). Urban Plan and City Landscape. In: Segal, A., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., Schuler, M., and Eisenberg, M., *Hippos-Sussita of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations 2000–2011*, Vol. I, Haifa: 64–85.
- Segal, A., and Eisenberg, M. (2005). Excavation along the South Wall (SWL). In: Segal, A., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., Schuler, M., and Eisenberg, M., *Hippos-Sussita – Sixth Season of Excavations*, Haifa: 13–14.
- Smith, R.H., and Day, L.P. (1989). *Pella of the Decapolis. Final Report on the College of Wooster Excavations in Area IX, the Civic Complex 1979–1985*, Vol. II, Wooster.
- Sperber, D. (1998). *The City in Roman Palestine*, New York.
- Tsuk, T. (forthcoming). The Water Supply System of Hippos-Sussita. In: Eisenberg, M., Burdajewicz, M., and Schuler, M., *Hippos-Sussita of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations 2000–2011*, Vol. II, Haifa.
- Tzaferis, V. (2014). New Archaeological Finds from Kursi-Gergesa, *'Atiqot* 79: 175–197.
- Whitmore, A.M. (2013). *Small Finds and the Social Environment of the Roman Baths*, Ph.D. dissertation submitted at the University of Iowa (<http://ir.uiowa.edu/etd/1797>).
- Yegül, F.K. (1992). *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, New York.
- Yegül, F.K. (2010). *Bathing in the Roman World*, Cambridge.

Roman Bathhouses of Antiochia Hippos and the Decapolis

Arleta Kowalewska and Michael Eisenberg

The Zinman Institute of Archaeology, University of Haifa

arleta.kow@gmail.com, aizen@research.haifa.ac.il

Bathing was one of the pillars of Roman culture, and bathhouses were part of the urban landscape of all the Roman towns. To date, we know of twenty public bathhouses found in the cities of the Decapolis – thirteen were built before the 4th century CE; seventeen were used in the Byzantine period, newly constructed or renewed based on the facilities from the Roman period. The bathhouses conform to Roman standards of technology and interior design, although they were constructed with local building techniques and materials.

Three bathhouses were identified during excavations and surveys of Antiochia Hippos, two inside the city walls, and one outside, probably as part of a sanctuary. The Southern Bathhouse is the only one excavated extensively, revealing a cleverly constructed and luxurious building, in many ways conventional, but in others unique. It is one of the very few bathhouses in the region that did not continue in use into the Byzantine period. The ongoing excavations of the Southern Bathhouse, and the other bathhouse at Hippos, add to our understanding of the architecture of Roman bathhouses and the Roman bathing culture in the Decapolis and the East.